

KÉSZ BARNABÁS¹

A HAGYOMÁNYOS UGOCSAI PARASZTHÁZ²

A hagyományos építkezés a magyarság tárgyi kultúrájának leginkább feltárt, bár vitás kérdésekkel terhelt területe. Az ugocsai népi építészet bemutatását elsősorban a tárgyalt témakörben tipikusnak mondható Salánk példáján kívánom reprezentálni, ugyanakkor megpróbálom felhívni a figyelmet az egykori Ugocsa vármegye (a későbbi Nagyszőlősi járás, mely 2020-tól a Beregszászi járás része lett) más településeinek építészeti sajátosságaira is.³

Az Északkeleti-Kárpátok térségének népi építészeténél figyelembe kell venni a társadalmi tényezőket, így például az itt élő nemzetiségek etnikai kölcsönhatását. A hagyományos építkezésre azonban leginkább a természeti adottságok hatottak. A Felső-Tisza-vidékét összefüggő tölgyerdők borították, melyeket a folyók rendszeresen elárasztottak. A 19–20. századi lecsapolásokat megelőzően az erdőséggel körülvett Salánk is mocsaras, az év nagy részében vízzel borított terület volt, s ez befolyásolta a helyi építkezési módot.⁴

A rendelkezésre álló építőanyagokat figyelembe véve vidékünk hagyományos építkezését két irányzat kölcsönhatása alakította ki. A magyar falvak faépületei szláv és erdélyi hatást mutatnak.⁵ A viski házak magas, meredek zsindeletetőformáját a kutatók az esős, szeles időjárással kapcsolták össze. A rönkfából ácsolt *boronaházak* tölgyfagerenda falait gyakran kívülről-belülről betapasztották és kimeszelték. Ilyen házakat lehetett találni Dercen és Rákos falvakban (Munkácsi járás), az ugocsai Tekeházán, valamint Visken.⁶

¹ dr. Kész Barnabás PhD, főiskolai docens, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem és Társadalomtudományi Tanszéke, Ukrajna; email: kész.barnabas@kmf.org.ua

² A doktori értekezés rövidített fejezete (Kész 2018, 2018a). Lásd még: Kész 2016.

³ A források alapján elsősorban az etnográfiaiban megszokott időszakra – a 19. század végétől a 20. század derekáig terjedő intervallumra – tekintettem vissza, de röviden vázoltam a 20. század második felében végbement változásokat is.

⁴ Barabás – Gilyén 2004: 14.

⁵ Az ungvári skanzen 1879-ből származó viski parasztháza magas kőalakra épült, falait bárdolt tölgyfából ácsolták, betapasztották és kimeszelték.

⁶ Гроздова 1972: 102; Гроздова – Ковальская 1979: 154, 173.

A fa mint építőanyag fontos szerepet játszott Ugocsában, ezt Katona Ferenc 1944. évi tiszaszászfalvai kutatásai is alátámasztják.⁷ A kutató szerint még az 1880-as évek után is építettek faházakat. Ilyeneket én is találtam Tiszaújlakon. Az 1943–44-es ugocsai falukutató tábor idején Csepében gyűjtő Rhédey Piroska adatközlői még emlékeztek a *berenás* házakra, amelyeknek nem volt *tornácuk*, a konyhában kemence állt, a tetőt pedig rozsszalmából készített *zsúppal* fedték. Ezek még *eresztett* tetővel rendelkeztek, csak később kezdtek *svábos* tetőket építeni a Szatmárból jött német ácsok, hogy világosabb legyen a *pad*.⁸

A fában szegény Alföld felől ugyanakkor a földépítkezés honosodott meg. Ennek köszönhetően vidékünk alföldi részén leginkább az alföldi és a szamosi háztípus terjedt el.⁹ Bár az ugocsai erdőségek kiváló épületfát szolgáltathattak volna, a hatóságok Mária Terézia korától kezdve rendezetlenül korlátozták az e célra történő fakitermelést, és inkább a földépítésetet írták elő.¹⁰ Így a környékbeli magyar lakóházak többsége vert agyagból, *paticsból* (sárral betapasztott fonott vesszőfal, vidékünkön *pacsitnak* is mondják), a 19. századtól pedig vályogból (sárból és töreből gyúrt szárított téglából) épült.¹¹ A Szernye-mocsár környéki falvakban (pl. Beregújfalú, Dercen, Fornos) vastag gerendákra, talpakra építkeztek, ezekhez erősítették a ház gerendázatát, melynek közeit földdel, vályoggal töltötték ki. A 60-as évek végén Grozdovának sikerült Salánkon is olyan régi házakat találnia, ahol a fal gerendaszerkezetének közeit vályoggal töltötték ki.¹²

Katona Ferenc szerint Tiszaszászfaluban a 19. században a faházak mellett már vályogból is építkeztek. A kutató adatközlőjének, Suba bácsi családjának például eredetileg faháza volt, melyet 1840-ben lebontottak, s helyére vályogházat építettek. Azt 1903-ban bontották le, és építették fel a gyűjtés idején (1944) álló vályogházat.¹³

Bocskor Áron a dél-ugocsai paticsos ház készítését írja le.¹⁴ Ezt főleg társadalmi munkában, kalákában végezték. Ugyanakkor megjegyzi, hogy Akliban sokszor más faluból hívtak mestert, mert mindenki a gazdálkodással volt elfoglalva.

⁷ Katona F. 1943–1944: 46.

⁸ Varga S. 1999: 95.

⁹ Dám 1989: 95; Páll 1989: 197.

¹⁰ Barabás – Gilyén 2004: 57.

¹¹ Dragun 1989: 172; Гроздова – Ковальская 1979: 153.

¹² Гроздова 1972: 101.

¹³ Katona F. 1943–1944: 90.

¹⁴ Bocskor 2008: 61.

Morvay Judit 1969-es salánki gyűjtésének adatközlői már nem emlékeztek arra, hogy a településen sárfalú, nádfalú vagy borona falú, esetleg kőfalú házak lettek volna (csak a két templom épült kőből), mivel már a 19. század végétől divatba jöttek a vályogfalú épületek. A szakirodalomban közölt térképvázlatok is bizonyítják, hogy vidékünkön a századfordulón a vályogfal volt a legelterjedtebb.¹⁵ Mint Dám László is írja, a vályogfal a sárépítkezés legfejlettebb és legelterjedtebb formája; jelentőségét mutatja, hogy a vályogvetés önálló foglalkozássá fejlődött.¹⁶ A vályogfal száraz, télen meleg, nyáron hűvös, olcsó és gyorsan felrakható, a vizet azonban nem szereti, s szilárdsága sem olyan erős, mint a *vert falé*.¹⁷ A paraszttéglának is nevezett vályogot régebben maguk az építkező családok készítették (esetleg szomszédosági kalákában), később a vályog készítésével főleg a cigányok foglalkoztak.¹⁸ Így volt ez Salánkon is, ahol a roma lakosság a legutóbbi évekig árutermelő szinten foglalkozott vele. Bár néhány éve megrendelés híján nem vetnek vályogot, kérésre bemutatták vályogvető *formájukat* és elmagyarázták a vályogvetés technológiáját.

Apehlyváról, ami a vályog kötőanyaga, a megrendelő gazda gondoskodott. A vályogvetéshez agyagos föld és sok víz kellett. Alapanyagul szalmával összekevert sár szolgált. E keveréket fa *vetőformába* döngölték. Rövid szikkadás után a keretet eltávolítva hagyták teljesen kiszáradni. Időnként forgatni kellett, hogy minden oldala egyenletesen száradjon. Így lett szállításra alkalmas. A munkában a gyerekek is részt vettek. Ők is taposták a vályogtégla alapanyagát és a téglák forgatását is rájuk bízták. Az őszi és téli esőzések előtt a vályogot fedél alá rakták be. Az építkezéseket tavasszal kezdték, amikor a száraz vályog már nem félt annyira a víztől, de igazából a vályog csak a falban száradt ki véglegesen.

A vályogok mérete idővel Ugocsában is csökkent (salánki méréseim szerint 36x17x14 cm-ről 24x11,5x11,5 cm-re), ez a szakirodalom szerint általános jelenség volt.¹⁹ A vályogfal készítésénél téglakötést alkalmaznak: az egyik sor vályogot hosszában, a másikat keresztben rakják, kötőanyagként híg sarat használnak. Végül a tapasztás következik. *Apehlyával* (törekkel) kevert sárral háromszoros tapasztást visznek fel, rendszerint kézzel. Ugyan-

¹⁵ Dám 1992: 23; Barabás – Gilyén 2004: 54.

¹⁶ Dám 1992: 30–31.

¹⁷ Cseri 1997: 109.

¹⁸ Grozdova 1971: 465; Гроздова – Ковальская 1979: 153.

¹⁹ Barabás – Gilyén 2004: 58.

csak háromszor szokták a tapasztást lemeszelní is: először sűrű, agyaggal és lótrágyával kevert mésszel *mázolták*, majd tiszta mésszel.²⁰ Ez védelmet nyújtott a nedvességre érzékeny agyagfalnak, és díszítésként is szolgált. Döngölt földdel tapasztották le a ház padlózatát is.

A vályogfalak mellett Salánkon Morvay Judit gyűjtése idején még gerendavázis falszerkezetek is akadtak, például egy 1882-ben épült ház. Ennek falai zsilipeléssel készültek, *rovás falnak* (ravás fal) nevezték őket: az oszlopok vagy ágasok mélyedéseibe vízszintesen behelyezték az égerfából kifaragott *rovófákat*.²¹

A legrégebbi házakat alapozás nélkül építették, de ilyeneket már az 1960-as éveiben is csak az Ungvári járás szárazabb helyein lehetett találni.²² A 19. század közepétől a vályogházak alá alacsony, kő alapot kezdtek építeni, melynek magassága és földbe vajt mélysége egyaránt 30–40 cm volt. A 20. század 30-as éveiben a ház alatti pincék elterjedésével kezdtek az Ungvári járás északi részén és a Nagyszőlősi járás egyes falvaiban (Salánk, Gyula) mélyebb és legalább 1 méter magas fundamentumokat alkalmazni. A legmagasabb kőalapokat a folyók árterének közelében építették (a Huszti és Técsői járásokban, valamint a Beregszászi járás egyes falvaiban).²³ Az alap a jómóddal együtt emelkedett akár 1,5–2 méterig, a falmagasság pedig a korábbi 2–2,5 méterről a mai többszintes házakéig. Az utóbbi néhány évben a téglá mellett terjed a salakblokkok és más építőanyagok felhasználása. A téglaházak falait malterrel vakolják, ehhez szakiparos és speciális szerszámok (vakolókanál, simító stb.) szükségesek. A korábbi kő alapok helyett évtizedek óta a betont alkalmazzák.

Ami a födém szerkezetet illeti, még ma is sok helyen megmaradt a sárral vastagon letapasztott, hornyolás nélkül összerakott *ugratott deszkafödém*²⁴ (ennél minden második deszka 2–3 cm szélességben fedte a mellette lévő két deszkat). Az 1960-as évektől kezdve sokan a „*parasztosnak*” tartott patinás tölgyfadeszkákat és gerendákat igyekeztek festéssel vagy „*modern*”, *plafonnak* mondott tapasztott, meszelt mennyezettel elrejteni. A födém szó helyett a vidéken *padot*, padlást mondanak. A mestergerendás házakat a 20. század derekára a legtöbb helyen átépítették, de pár házban még sikerült lefényképeznem a *mestergerendát*.

²⁰ Cseri 1997: 118–119.

²¹ Morvay 1969: II; Cseri 1997: 113.

²² Móricz K. 1995: 107.

²³ Гроздова – Ковальская 1979: 157–158.

²⁴ Cseri 1997: 123.

A háztető valaha leggyakrabban *kontyolt* formájú és *szelemenés* szerkezetű lehetett: a tető gerincén végigfutó *szelemengerenda* tartotta a szarufákat. A 19. század végén azonban már az *egyszerű tetőnek* is nevezett szarufás tetőszerkezet volt az uralkodó a Kárpát-medence északkeleti térségében, így a mai Kárpátalján is.²⁵ Morvay Judit szerint nem lehet megállapítani, hogy a fejlettebb *szarufás* tetőszerkezet mikor szorította ki a *szelemenést*.²⁶ Ez a 19. században történhetett, amikor a házfalak elég szilárdakká váltak ahhoz, hogy elbírják a szarufák oldalnyomását – erre a vályogfal már alkalmasnak bizonyult. A vidéken talán már a középkor óta elterjedt szarufás tetőszerkezetű hosszúházakat a második világháború után aztán kezdték kiszorítani az úgynevezett tízszer tízes alaprajzú, *sátor-tető*s kockaházak *széklábas* ácsolatai (*székes tető*)²⁷. A szarufák a ház két hosszanti falán fekvő *folyógerendákra* (falgerendákra, tartógerendákra) támaszkodtak. A tornácós házaknál más megoldást alkalmaztak: a *folyógerendákra* keresztgerendákat fektettek, melyekre hosszában helyezték el a faltól kb. 150 cm-re kívül végigfutó tornáckerendákat, s a szarufák ezekre támaszkodnak.²⁸ A *kontyos tető* szarufaszerkezete eltér a nyeregtetőétől. A házvégéknél egy-két méterrel beljebb végződő szarufapártól a házsarokig vezetik le a két-két élszarufát, amelyek a többi szarufáknál kicsit erősebbek, hisz erre támaszkodnak a kontyrész rövidebb szarufái, a *csonkaszarufák*.²⁹ Jellemző a szarufás szerkezetre, hogy a szarufákat felső harmadukban egy kis keresztgerendával is összekötik. Ennek neve a szakirodalomban *torokgerenda*, *kakasülő*.³⁰

A háztetőket általában meredekre ácsolták, hogy az esővíz, hólé könnyebben lefolyhasson róluk. Grozdova és Kovalszkaja szerint a kárpátaljai magyar házak legelterjedtebb tetőformája a *nyeregtető* volt, ezt követte a *kontyos tető*, majd egyes településeken a *csonkakontyos tető*.³¹ A *nyeregtető* tűzfalát eleinte függőleges deszkázás borította, melyen szív vagy csillag alakú szellőzőlyukakat vágtak néha a háztulajdonos monogramjával és a ház építésének dátumával. Később az oromzatot vályogból, téglával rakták

²⁵ Dám 1992: 43; Barabás – Gilyén 2004: 67. Dám László szerint a vidékkel kapcsolatosan nem találkozzunk *szelemennel* a szakirodalomban. (Dám 2014: 213.)

²⁶ Morvay 1969: II.

²⁷ Barabás – Gilyén 1979: 56; 2004: 70.

²⁸ Morvay 1969: II.

²⁹ Barabás – Gilyén 1979: 58.

³⁰ Dám László 1992: 43.

³¹ Гроздова – Ковальская 1979: 153–156.

be, melyen egy-két szellőzőablakot hagytak. Morvay Judit szerint Salánkon a legrégebbi tetőforma a *kontyos tető* volt, ezt a 19. század végén szorította ki a *tűzfalás háznak* nevezett nyeregtető.³² A régi fényképek és személyes visszaemlékezéseim szerint viszont a településen a *kontyos (kontyolt) tetős* hosszúházak a *sátortetős kockaházak* elterjedéséig domináltak a *nyeregtetős*, *tűzfalás házak* fölött. Szerintem tehát a hagyományos salánki tetőforma a *kontyos tető*. Állításomat Dám László véleményére is alapozom.³³ A településen ugyanakkor találunk pár *csonkakontyos* házat is. A szakirodalom szerint ez átmeneti típusnak tekinthető.³⁴ Más ugocsai településeken (Tiszakeresztúr, Karácsfalva stb.) viszont a régi házaknál a leggyakrabban éppen ezt a *csonkakontyos* tetőformát figyeltem meg.

A régi salánki épületek leggyakrabban *taposott szalmatetővel* voltak befedve, melynek készítését Móricz Kálmán is ismerteti.³⁵ A háztetőkre alulról felfelé haladva taposták a szarufákra szegelt lécek közé az udvaron összerázott, majd villával felrakott búzaszalmát, melyet előzőleg összetörtek és benedvesítettek. Alul a szarufákba rögzített karók, faszögek akadályozták meg a lecsúszást.³⁶ Egy házhoz 4–5 szekér, 50–60 q szalmát használtak fel, a szalmafedés 40–50 cm vastag volt, felülről az eső, alulról pedig a füst jól összetapasztotta.³⁷

A szalmatetőt a *zsúp*,³⁸ a fazsindely, majd 1900 körül a cserépszindely és a pléh („amerikás” bádogtető) váltotta fel.³⁹ Grozdova és Kovalszkaja szerint leghamarabb a nádfedeles házak tűntek el. A szalmafedeles házak eltűnését és a cserép elterjedését a szerzők kapcsolatba hozzák a munkácsi kerámiagyár beindulásával a 19. század közepén.⁴⁰ Morvay Judit adatközlői ismertek rövid fazsindellyel és *dránicával* fedett parasztházakat is.⁴¹ A *dránica* 60–100 cm hosszú, 10–30 cm széles tölgy- vagy

³² Morvay 1969: II.

³³ Dám László 1992: 54–55.

³⁴ Barabás – Gilyén 2004: 121–122.

³⁵ Móricz K. 1995: 107.

³⁶ Barabás – Gilyén 1979: 61.

³⁷ Cseri 1997: 134.

³⁸ Az Ungvári és Munkácsi járás falvaiban a taposott szalmafedél, a Beregszászi és Nagyszőlősi járásban viszont (Salánk és Gyula kivételével) a *zsúpfedél* volt inkább elterjedve. *Zsúpfedele*t a kézi cséplésű szalmából készítettek. Apró kékévkbe szedve, üres kalászukkal felfelé nézve kötötték rá őket szépen sorjában a tetőlecekre.

³⁹ Barabás 1989: 89.

⁴⁰ Гроздова – Ковальская 1979: 154.

⁴¹ Morvay 1969: II.

fenyődeszka volt, amiről hiányzott a hornyolás, faszögekkel erősítették a tetőlécezéshez.⁴² A templomok is zsindelemmel voltak fedve, mielőtt át nem bádogozták őket. Katona Ferenctől tudjuk, hogy Tiszaszászfaluban is a templomot fedték be először bádoggal 1894-ben, majd 1903-ig két lakóházat is.⁴³

A 20. század első felében jelent meg elvétve az *eternit* (palatető), a század második felében pedig a *metalocserepica* (fém hullámpala) és más modern tetőfedő anyagok.

Deák Geyza az ungi Tiszahát építészetéről és művészetéről írt tanulmányában kitér a háztetők ormát díszítő faragott nyársakra.⁴⁴ Ezek díszítő motívumai az ugocsai Tiszahát faragásain is láthatóak, sőt az általa említett csillagos, buzogányos tetődísz a bádogtetők ormán is előfordul.

György Horváth László és Lajos Mihály falumonográfiájukban említik, hogy a térség falvaiban az 1908. évi nagy pataki és verbőci tűzvészek után, tehát az 1910-es évektől kezdték a házakat a gyúlékony szalma helyett cseréppel fedni.⁴⁵

A fennmaradt *tornácós hosszúházak* ma is szemléltetik, hogy a hagyományos paraszti lakóház általában három helyiségből állt: *első ház* (tiszta-szoba)+*pitvar*/konyha+*hátsó ház* (kamra).⁴⁶ Az *első ház* két utcai és egy udvarra nyíló ablakon keresztül volt megvilágítva, az utcára nyíló ablakon kétszárnyas *fatábla* volt.⁴⁷ A *pitvar* nyáron (sok helyütt télen is) konyhául szolgált, itt volt a bejárati ajtó és egy udvari ablak. A konyha belső oldalában szabadkéményt építettek, amely télen alkalmas volt a hús füstölésére. A tűzhely a szabadkémény alatt volt és kettős célt szolgált, hiszen egyúttal kemence is volt. A *pitvarból* nyílt jobbra és balra is egy-egy szoba: az *első ház* és a *hátsó ház*, vagyis a korábbi kamra. Ez utóbbi lakószobává avanszálása után immár negyedik helyiségként kiegészítették az udvari bejáratnál is rendelkező *kamorával* (éléskamrával), melyben a padlásfeljáró volt. Ez után következett a pince, valamint más gazdasági építmények.⁴⁸ Grozdova és Kovalszkaja is leírják, hogy a szoba tüzelőberendezésének átalakulásával

⁴² Cseri 1997: 137

⁴³ Katona 1944: 91.

⁴⁴ Deák 1998: 86.

⁴⁵ György Horváth – Lajos 1998: 128–129.

⁴⁶ Kész 2016: 65.

⁴⁷ Morvay 1969: II.

⁴⁸ Dragun is leírja, hogy a 18. században a vidékre a *kétosztatú* parasztház volt a jellemző (szoba+*pitvar*), amihez később egy harmadik helyiséget kezdtek hozzáépíteni – a kamrát. (Dragun 1989: 175–177.)

a korábbi *házból első szobának (első ház)* nevezett tisztaszoba lett, a *kis háznak* nevezett kamrából pedig *hátsó szoba*. Később pedig a háromosztatú házakban egy negyedik helyiség is megjelent, ennek a szerzőpáros hat különböző módját is megnevezi. Az Ungvári járás északi részének falvaihoz hasonlóan az ugoicsai Salánkra és Gyulára volt jellemző, hogy a ház hátsó részével egybe építették az ólat, így egy sajátos ötosztatú ház jött létre (*első szoba+konyha+belső szoba+kamra+istálló*). És mivel az osztrák-magyar hatóságok rendelete szerint a felnőtt fiúk nem igényelhetek külön telket, az atyai telken kellett építkezniük, ezért sokszor egy fedél alá építették otthonukat a szülői házzal. Így akár hatszobás házak is létrejöttek, amire számos példát találunk napjainkban is.⁴⁹

Az 1969-ben Salánkon kutató Morvay Judit elkészítette a település egyik legrégebbi típusú épületének, egy 1860 körül épült nagygazdaháznak a vázlatrajzát. A háromosztatú, szabadkéményes, *nyitott pitvarú, tornácos* ház az utcától mintegy 15 méterrel beljebb épült, előtte tágas kiskert húzódott. A *kamarát* később építették a házhoz, ezután a család a tágas *hátulsó házban* lakott. Más, kisebb házakban a *pitvar* után a *kamara* következett, a családok pedig az *elsőházban (házban)* laktak.⁵⁰ A Csepében gyűjtő Till Mária pedig két porta vázlatrajzát is elkészítette a háromosztatú lakóházakkal és gazdasági épületekkel együtt.⁵¹

Balassa M. Iván rámutatott, hogy a Kárpát-medence északkeleti részében, más vidékektől eltérően a *pitvar* egy általános funkciójú (közlekedés, tárolás stb.) helyiség volt, de nem a konyhát, hanem annak előterét jelentette. Mint Dám László írja, ez az alföldi háztípusra jellemző jelenség.⁵² A zárt konyhától eltérően a *pitvar* gyakran nyitott volt. Nem volt benne tüzelőberendezés sem, mint a feldolgozóterben, vagyis a konyhában.⁵³

Itt ki kell térnünk az ún. *nyitott pitvar* kérdésére. Dám László szerint a *nyitott pitvar*, más néven *nyitott eresz* vagy *kutyafekvő* a szatmári ház jellegzetessége volt, amelyre már Móricz Zsigmond is felhívta a figyelmet a tiszaháti ház leírásakor. Dám szerint a nyitott ereszes ház egy szűk területre jellemző, csak a Székelyföldön vannak párhuzamai.⁵⁴ Szerinte a Kárpát-medence keleti térsége házkultúrájának egy olyan archaikus for-

⁴⁹ Lásd: Гроздова – Ковальская 1979: 162–164.

⁵⁰ Morvay 1969: II

⁵¹ Varga S. 1999: 94.

⁵² Dám 1992:173.

⁵³ Balassa 1989: 75.

⁵⁴ Dám 1989: 97.

májával állunk szemben, amely egyes elzárt területeken – ilyen az ugocsai Salánk is – a közelmúltig fennmaradt. A nyitott ereszes ház eredetiségére Gilyén Nándor is felfigyelt, akinek a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Felső-Tisza-vidéki tájegységében berendezett milotai ház nyomán az ötvenes évek végén és a hatvanas években még kilenc ilyen épület sikerült találnia a Tiszaháton. Megjegyzi, hogy Belényesy Márta 1943-ban a kárpátjai Mezőváriban is talált hasonló házakat. A nyitott eresz neve bizonytalan, nevezik *szabad pitvarnak*, *pitvarnak*, *tornácnak*, *fűstháznak*, *sütőnek*, *kutyafekvőnek* stb.⁵⁵

Az 1968-ban és 1969-ben Kárpátalján kutató szovjet néprajzosok is felfigyeltek a *nyitott ereszre*, mint a hagyományos magyar parasztház egyik ritka és archaikus elemére.⁵⁶ Közlik egy 19. század végi salánki *nyitott pitvarnak* a fotóját, és egy 19. század közepén épült tekeházai *nyitott pitvaros* ház alaprajzát is.⁵⁷ A szerzőpáros írja, hogy a Kárpátok ukrán lakosságánál a mai napig megmaradtak az ilyen hideg *nyitott ereszek*, mivel a magyaroktól eltérően ők nem alakították azt át meleg konyhává.

A *pitvar* berendezését Kótyuk István és Móricz Kálmán is leírja.⁵⁸ Ők *pitvarként* a konyhát és annak előterét értelmezik, nem pedig a Balassa M. Iván által említett előteret. Vajon Salánkon hogyan értelmezték a *pitvar* fogalmát? Morvay Judit 1969-ben végzett kutatásai szerint a *pitvar* a konyha előtere volt, míg a főzés színhelyét *kéményaljának*, a szabadkémények lebontása és a főzőhelyiség füsttelenítése után pedig konyhának nevezték. A *pitvar* tehát egy előszoba volt, ahol a mosakodás és a hétköznapi étkezés folyt, itt állt a *vizeslóca* és néhány vizesedény. A huzatos és füstös *kéményalja* viszont csakis főzésre szolgált, itt állt a kemence, a tűzrakó padkák, lábas serpenyők és egyéb alkalmatlóságok. A mozsarak, fűszertartók, edények a padon vagy a falra akasztva kaptak helyet. A szabadba nyíló konyhán egy ajtó volt, vagy pedig lécekből készült *levelajtó* (félajtó).⁵⁹

Az idővel füsttelenített és a pitvarral egybevelt konyha viszont sok helyen a család fő tartózkodási helyévé vált (ez Salánkon a *nyitott pitvar* népszerűsége miatt később honosodik meg).⁶⁰ A lakókonyhában és a kamrában, esetleg a *tornácon* állt a háztartási eszközök nagy része: a tűzhely

⁵⁵ Gilyén 1989: 53–54.

⁵⁶ Гроздова 1972: 102.

⁵⁷ Гроздова – Ковальская 1979: 159–161, 179.

⁵⁸ Kótyuk 2001: 120–121; Móricz K. 1995: 110.

⁵⁹ Morvay 1969: II.

⁶⁰ Szabó S. 2014: 420–451.

tartozékai (*vasháromláb, tűzikutya*), mozsarak, darálók, fateknők, kosarak, a *csigacsinálás*, a mosás és a kendermegmunkálás eszközei, cserépedények és egyebek.

Morvay Judit gyűjtéséből tudjuk, hogy a konyhai tüzelőberendezést eredetileg a kemence alkotta, melynek füstjét a konyha fölé emelt *pendelykémény* (*kas, szabadkémény, nyitott kémény*) vezette el, amelyet a szakirodalom a tájra jellemző füstelvezető berendezéstípusként jellemez.⁶¹ Ez sövényből kasszerűen fonott építmény volt, amely a konyha tűzhelyes, *kéményaljának* nevezett részét teljes mértékben vagy részben beborította.⁶² Kívül-belül vastagon tapasztották, tetejére szikrafogó és esővédő funkciójú fedelet építettek. Készülhetett favázra, sövény-, nád- vagy lécoldallal, szintén vastagon tapasztva. A tapasztást meszeléssel védték a lemosás ellen. A *kéményaljában* általában a *kemence* is helyet kapott. A belülfűtős, *búbos, boglyaszerű kemencék*⁶³ mellett négyszögletes *hasábkemencék* és *nyeregkemencék* is előfordultak, ezek lapos tetején mindig száradt paprika vagy valamilyen más termék volt. A kemencéhez ülépadkák, sarokpihenők is tartoztak, ezek neve *kucik* (*kocik*) volt. A tüzelőberendezések terminológiai vizsgálatával foglalkozó Sabján Tibor térképábráján a kemencezug megnevezése a térségben *sut, kucik*.⁶⁴ Amennyiben a *kéményalja* üres volt, a kemence a kertben, a *csűr* mögött, tetővel védve épült meg.⁶⁵ Az 1920-as évektől kezdve a benti kemencéket kezdték felszámolni. Ezt a jelenséget Grozdova és Kovalszkaja a nyári konyhák elterjedésével köti össze, ahová a kenyérsütő kemencéket kiköltöztették.⁶⁶ A szabadkéményt padlással fedték le vagy teljesen lebontották, a nyitott pitvart befalazták, vályogból szögletes tűzhelyet – *spórt*, néha kemencével kombinált *spórt* – építettek, melynek füstjét a falba épített *zsákkémény*, esetleg *vaskürtő* vezette el.⁶⁷ A füsttelenített, zárttá tett főzőhelyiséget immár konyhának kezdték nevezni.⁶⁸ A 20. század derekára a vályogfalú *spórt* a vaslemez *csikós spórt* és a zománcos

⁶¹ Barabás – Gilyén 2004: 101, 104.

⁶² Deák 1998: 85.

⁶³ Bocskor 2008: 39.

⁶⁴ Páll 1989: 349.

⁶⁵ Morvay 1969: II.

⁶⁶ Grozdova – Ковальская 1979: 160.

⁶⁷ A konyha füsttelenítésével a 20. század derekára eltűntek az utolsó szabadkémények is, az őket felváltó vályog- és téglakéményekben gyakran képezték ki „füstölőt” a sonka, szalonna és kolbász tartósítására.

⁶⁸ Morvay 1969: II.

takaréktűzhely váltotta fel.⁶⁹ Ezeket a 60–70-es években kezdték felváltani a palackos gáztűzhelyek, *csempespórok*, villanyrezsók és más modernebb tüzelőberendezések.

A tüzelőszerkezet a ház egyik legfontosabb szerves eleme, mely annak építését is meghatározza, nem véletlenül vette ezt figyelembe Bátky Zsigmond a háztípusok táji rendszerének kidolgozásakor. Az ő rendszere szerint, a szoba tüzelőberendezése alapján, vidékünk háztípusa a keleti magyar vagy erdélyi (nyílt tüzelős, méghozzá egytüzelős-kandallós) háztípushoz köthető.⁷⁰ A szakirodalom térképábrázolatai szerint a 18–19. században a vidékre a nyílt tüzelő és *kandalló* volt jellemző, akárcsak a Szamos-mentén vagy Erdélyben.⁷¹ Hasonló eredményre jutott a Szernye-mocsár környékének magyar falvaiban 1939–1942 között kutató Gönyey (Ébner) Sándor is: „... a Szernye-mocsár környéki építészet az alföldi és az erdélyi házkultúra összegződése. Ennek egyik példája a szabad kémény, a másik a kandalló.”⁷² A Barabás Jenő által kidolgozott háztípusok térképén Ugocsa a szamosi házterület északi csücskében helyezkedik el, az alföldi házterület határán, ami megmagyarázza a sok kevert jellemvonást.⁷³ Amíg a háromosztatú alaprajz, azon belül a pitvar, a szabadkémény, a kemence a *közép-magyar vagy alföldi háztípussal* köti össze az itteni parasztházakat, a szoba tüzelőberendezése (kandalló) a *keleti magyar vagy erdélyi háztípusára* emlékeztet. Az utóbbinak egyik altípusa a szamosi házterület, amelyet Kós Károly „pitvaros ház”-nak nevez, s amely „Bihar északkeleti részén, Szilágyságban, Szatmárban, Ugocsa, Bereg, Ung déli részén és Észak-Szabolcsban egyaránt elterjedt.”⁷⁴ Barabás Jenő a Kárpát-medencének a Lubló–Bártfa–Sárospatak–Beregszász, Nagykároly–Arad–Lugos–Karánsebes vonaltól keletre eső részét (ide tartozik Ugocsa is) a nyílt tüzelő területének tekinti, de felhívja a figyelmet a számos kevert formára, mint például a *kandallós kemencére* vagy *kemencés kandallóra*.⁷⁵

Grozdova és Kovalszkaja is leírják, hogy a szobai nyitott tűzhely füstjét egy szőlővesszőből font és sárral betapasztott füstfogó *sátor* gyűjtötte össze és vezette át a *pitvar* szabadkéményébe. A 19. század közepén a szabadké-

⁶⁹ Bocskor 2008: 76.

⁷⁰ Dám 1992: 129.

⁷¹ Barabás – Gilyén 2004: 95; Sabján Tibor 2003: 23.

⁷² Botlik 2000: 127.

⁷³ Barabás – Gilyén 2004: 157.

⁷⁴ Dám 1989: 95. Ugyancsak Dám László írja, hogy e háztípus „szobáját kandalló fűti (...). A pitvarban viszont kemence áll, amely főzésre és sütésre szolgál.” (Dám 1989: 95–97.)

⁷⁵ Barabás 1997: 165–169.

mény megszűnésével a hideg *pitvar* átalakult meleg konyhává, ugyanakkor a *pitvar* kifejezés a mai napig használatos helyenként. A szerzőpáros ugyanitt mutatja be, hogyan választották ketté a 19. század közepe táján, a szobai kemence szájának a *pitvarba* való áthelyezése után egy boltívvvel a korábban egységes, nyitott *pitvart* egy belső, zárt, meleg konyhára és egy nyitott, hideg bejárati előtérre.⁷⁶ Szerintem ez nem volt túl gyakori megoldás, mivel tudjuk, hogy a vidék számos településén, így Salánkon is a szoba fűtése nyitott, *kandallós* volt. A régi tűzhelyekkel foglalkozó tanulmányában Ébner aprólékosan leírja a *kandallót*, melyet egyes helyeken *kabolának* is neveztek.⁷⁷ Itt magyarázza meg a *tűzikutya* néven is ismert *vasmacskák* funkcióját: erre támasztották a nyitott tűzhely padkáján a fahasábokat, de két *vasmacskára* rátehették a fazekakat is ugyanúgy, mint a *vasháromlábura*.⁷⁸

A szoba fűtését tehát eleinte a *kandalló*, később pedig a kályha biztosította, bár sok parasztház *elsőháza* fűtetlen volt.⁷⁹ 1943–44-ben Katona Ferenc még működő *kandallókat* rajzolt le Tiszaszászfaluban.⁸⁰ 1969-ben Morvay Judit már csak az elmondások alapján tudta rekonstruálni a salánki *kandallót*: ez vályog talapzatra helyezett, négyszögletes tüzelőberendezés volt, melynek deszkából készült falait vastagon betapasztották sárral. Cseréppel lefedett tetejéhez illeszkedett a füstelvezető kürtő. Volt olyan *kandalló* is, amelynek egyik oldalán a szoba fala, a másik oldalon pedig vályogfal fogta közre a középen égő tüzet.⁸¹

Varga Sándor szerint a *kandalló* erdélyi hatásra terjedt el vidékünkön, e tüzelőberendezésnek létezett magasabb és alacsonyabb tüzelőpadkájú változata, a füstelvezető pedig készülhetett vesszőfonásos technikával, vályogból, de van adat zöld kályhacsempékből rakott *kandallóról* is. Az ugocsai falukutató tábor idején Csepében, Csomán és Hetényben kutató Rhédey Piroska még fel tudta gyűjteni a *kandallót*, a főzésre szolgáló cserépfazekakat, a *treifuszt*. A *kandallókról* 3 rekonstrukciós rajzot is készített. A szobában álló, különböző formájú *kandallók* füstjét a füstfogó a *pitvar* nyitott kéményébe vezette ki.⁸²

A *kandallók* nemcsak meleget, de világságot is biztosítottak a szobában. Alkalmazásuk jó levegőt, szellőzést biztosított a házakban, ellenben a főzésre

⁷⁶ Гроздова – Ковальская 1979: 160.

⁷⁷ Ébner 1931: 15–16.

⁷⁸ Ébner 1931: 10; Juhász 1997: 182.

⁷⁹ Dám 1992: 80–114.

⁸⁰ Katona 1944: 100.

⁸¹ Morvay 1969: II.

⁸² Varga S. 1999: 94, 98.

használt konyhai tűzhelyek párával árasztották el a házat. A *kandallók* nagy részét már az első világháború előtt elbontották. Mint Páll István írja, „a szobabéli hagyományos tüzelőberendezéseket (...) az 1840-es, 50-es években igen sok helyen már felváltották a „vas fűtő”-nek, „vas kemencé”-nek, „öntött vas kemencé”-nek, „vas pléh fűtő”-nek nevezett gyáripari termékek.”⁸³ A 19. század derekától megjelent vaskályhákat vidékünkön, Munkácson is gyártották. E díszes öntöttvas kályhák még a 20. század második felében is használatban voltak az olcsóbb kerek fűrészesporos pléhkályhákkal együtt. Ezt követően kezdtek el a szobákat egészséges, fatüzelésű csempekályhákkal fűteni, amelyek máig méltó vetélytársai a gázkonvektoroknak, kazánoknak és más korszerű tüzelőberendezéseknek.

Megállapíthatjuk, hogy a *kandallók* lebontása a lakáshasználat kultúráltságát is visszavetette, emellett egészségügyi és technikai szempontból is visszalépést jelentett. Ezt követően a hétköznapi élet színtere az immár füsttelenített, lepadlásolt konyhába tevődött át, az *elsőház* pedig valóban *tisztaszoba* lett, jobbára használaton kívüli és fűtetlen helyiséggé vált.⁸⁴ Amelyik konyhában megmaradt a *szabadkémény*, a *kandalló* helyett öntöttvas spórt igyekeztek a *házba* (szobába) betenni, ezeket sok helyen még ma is megtaláljuk.

A *kandallót* és kályhát leggyakrabban fával fűtötték. Felhasználták a rőzsét, kukoricaszárat és más hulladékot is. Világításra régen napraforgóolaj mécseset, esetleg faggyúgyertyát használtak, melyet általában a *kandalló* párkányára helyeztek.⁸⁵ A 19. században jelent meg a petróleumlámpa, melynek számos változata közül a legszebbek a mennyezetről függő *lusztracsillárok* (lusztercsillárok, parasztsillárok) voltak.⁸⁶ Az ugoicsai falvakban 1961-ben vezették be a villanyvilágítást.⁸⁷ Jellemző, hogy a petróleumlámpákat a mai napig üzemkész állapotban hagyták, felkészülve a gyakori áramkimaradásokra.

A helyiségek megvilágításában fontos szerepe volt a kintről beszűrődő fénynek is, bár a régi parasztházak nyílászárói igen keskenyek voltak. Főleg a szegények házain voltak kis ablakok a jobb hőszigetelés miatt.⁸⁸ Az Ugo-

⁸³ Páll 1989: 206.

⁸⁴ Гроздова – Ковальская 1979: 164–165.

⁸⁵ Móricz K. 1995: 110.

⁸⁶ Katona Ferenc szerint Tiszaszászfaluban 1870-ben jelent meg az első petróleumlámpa, addig mécsessel és télen a kandalló tüzeivel világítottak. (Katona F. 1943–1944: 100.)

⁸⁷ Bocskor 2008: 83.

⁸⁸ Гроздова – Ковальская 1979: 158.

csában is fennmaradt *zsalukáter* (zsalugáter) az ablaktábla továbbfejlesztett, mozgatható falapokból álló változata, amely már a 19. század első felében átkerült a városokból a népi építészetbe.⁸⁹ Gyakoribb volt az egyszerű deszka ablaktábla, amelyen kisebb nyílásokat vágtak, hogy átengedje a fényt.

A 19. század közepétől terjedtek el a *tornácos* házak, amelyek markánsan meghatározták vidékünk építészetét. Dám László is megjegyzi a Tiszaháttal kapcsolatban: „*A nyitott eresz mellett a táj népi építészeti képének sajátos jellegvonása az orom-, a homlok- és körtornácok nagyarányú elterjedése.*”⁹⁰ A *tornác* a magyar népi építészet legismertebb, leghatásosabb formai elemévé vált.⁹¹ A szabad és oszlopos *tornácok* szerepét Deák Geyza is hangsúlyozza az Ung-vidékről írt tanulmányában.⁹² A házat egy vagy két oldalról körülölelő *tornác* (ennek *oldaltornác* és *homloktornác*, illetve *elő- és oldaltornác* a szakirodalmi neve) legegyszerűbb formája a faoszlopokkal alátámasztott eresz. Egyes házak ámbitusában vályogból és téglából is rakott, klasszikus hatású oszlopok (*kőlabak*) díszeltek, illetve a faoszlopos *tornác* egy részét be is falazhatták, elsősorban az utca felől. A *tornác* oszlopközeit leggyakrabban 1–1,2 m magas korláttal, vagyis könyöklőgerendával, mellvéddel egészítették ki (*rédely* vagy *gang*). A deszka mellvédet a szakirodalom az északkeleti vidékek markáns jellemvonásának tartja („*rédelyes* házak”).⁹³ A *rédelyt* néha csupán egy gerenda pótolta.

A ház gazdájának társadalmi és gazdasági helyzetét is kifejező *tornác* az udvar felől eső házoldal legfőbb ékessége, melynek fa oszlopsorát díszesen kifaragták.⁹⁴ Hasonlóan helyet adott a faragásnak a faoszlophoz csatlakozó *nyeregfa*, *könyökfá* is. Áttört, csipkés faragás díszíti egyes *tornácok* áthidalását, a felső gerendához erősített és az oszlopokat összekötő deszkákat is. E fűrészelt deszkacsipkéknak díszítő jellegük mellett szerkezeti funkciójuk is van, mert gyakran a nyereg- és könyökfákat helyettesítik. Fűrészelt, faragott, áttört díszítést kaphatott a *rédely* deszkázása is. A kutatók a faragott *rédely* továbbélését látják a téglából hézagosan, sakktableszerűen kirakott mellvédekben is, amelyeket az 1960-as évek végén figyeltek meg egyes kárpátaljai magyar falvakban.⁹⁵

⁸⁹ Barabás – Gilyén 2004: 109.

⁹⁰ Dám 1989: 98.

⁹¹ Barabás – Gilyén 2004: 125.

⁹² Deák 1998: 84.

⁹³ Barabás – Gilyén 1979: 96, 97.

⁹⁴ Barabás – Gilyén 2004: 137; Bakó 1997: 265.

⁹⁵ Гроздова – Ковальская 1979: 157.

A *tornác* hátsó részén gabonát, napraforgót is csépelhettek, hagymát száríthattak, és ott állt a gabonátároló *szuszék* is, de még ma is a *tornác*on gyűlik össze beszélgetni, pihenni a család vasárnaponként. Voltak úgynevezett *lopott tornác*os házak is, amelyeken a *tornác* nem húzódott végig a ház elejéig, s amelyeken az utca felől nem két, hanem három ablak volt.

A *kamora* tárolóhelyiség volt, benne a *szuszékkal* (gabonátároló ládával), a zsirosbödönökkel, a lekváros szilkékkal, a rúdra akasztott kolbásszal, sonkával és szalonnával. Itt állt még a szintén gabonafélék tárolására szolgáló *hombár*, a lisztesláda, a ruha tárolására pedig padlásgerendára szegezett rúd szolgált.⁹⁶ A kamrát Kótyuk István is leírja a másik két tároló helyiséggel, a *paddal* (padlással) és a pincével együtt.⁹⁷

A szoba (*elsőház*) földes *pádimentomú* (padlójú) volt. Bár a lakóház legfontosabb részét képezte, a család inkább csak télen tartózkodott benne. A tisztaszoba leírását megtaláljuk Viski Krüzselyi Bálintnál, Móricz Kálmánnál, Kótyuk Istvánnál, Bocskor Áronnál, György Horváth Lászlónál és Lajos Mihálynál is.⁹⁸

Hogy milyennek látták a 19. századi, 20. század eleji kárpátaljai magyar házak berendezését a nem magyar kutatók, megtudhatjuk Dragun és Grozdova leírásából, akik a hagyományos magyar lakáskultúra lecserélését a század második felében a modern életformára egyértelműen pozitív jelenségnek könyvelik el.⁹⁹

Személyes megfigyeléseim is alátámasztották, hogy a hagyományosan berendezett szoba bútortatát a kemence, a vetett ágy, a négyszögletes asztal néhány székkal és *lócával* (paddal), a komód (*komót*, *kredenc*, *almárium*), a tálafogas, a *sifon* (*sifonér*, szekrény) és a tükör alkotta, fehérre meszelt falát tányérok és falvédők díszítették, a korábbi mestergerenda pedig könyvek és más tárgyak tárolására is szolgált. A komód leggyakrabban a bejárattal szemben, a két ablak között helyezkedett el. Díszes terítővel takarták le, értékesebb edényeket, tárgyakat raktak rá. Főlé, az utca felőli főfalra helyezték a tükröt, míg az ágyakat a falak mellé állították. Ácsolt ládák és más bútorok az általunk vizsgált időszakban nem voltak használatban, azokat már rég felváltották az asztalos által készített ládák. Az ágyba szalmazsák kerülő vászonlepedővel, ezeket pár évtizede még használták.

⁹⁶ Gyakran a *hombár*, a *szuszék* és a *padfeljáró* nem a kamrában, hanem a *tornác*on kapott helyet.

⁹⁷ Kótyuk 2001: 121–122.

⁹⁸ Viski Krüzselyi 1996: 83–84; Móricz K. 1995: 110; Kótyuk 2001: 120; Bocskor 2008: 62; György Horváth – Lajos 1998: 129–130.

⁹⁹ Dragun 1989: 178; Grozdova 1971: 464; Гроздова – Ковальская 1979: 169–170.

A *taluvál* kitömött párnákat és a *dunnákat* viszont még ma is megtaláljuk számos helyen. Az ágyat magasra vetették: a néha több sorban egymás fölé rakott párnákra helyezték a kettéhajtott dunnát, majd az ágyterítővel szépen letakarták. Az ágyak fölött a falat felíratos falvédók díszítették. Az asztalosok által készített bútorok mellett fokozatosan gyári bútordarabok is megjelentek, például a hajlított Thonet-székek, polgári stílusú állófogasok, üveges kredencek (pohárszékek), sublótók és más fiókos szekrények, egy- vagy kétajtós ruhásszekrények, puha kanapéék stb. Ezeknél sokkal régebbi eredetűek a vakablakokból származó *falitékák*, sarokpolcok, *fali almáriumok*, *falitálasok*, *tányérosok*, *tálasfogasok*.¹⁰⁰ A szoba tároló alkalmatosságai között meg kell említeni az elvétve még ma is látható *tárolórudat*, melyet a padlásgerendákhoz erősített két lyukas deszkalap tartott, s amelyre a ruhákat vagy a díszes szőtteseket terítették, míg e tárolási módot fel nem váltotta a vásárolt ruhásszekrény.¹⁰¹ A *tárolórudakat* Boцskor Áron is megemlíti.¹⁰² Külön kihangsúlyoznám a *karosláda* elterjedtségét, amely az általam kutatott háztartások nagy részében még ma is megtalálható. A *karoslócánál* jobban szerették, mert 3–4 rekeszre osztott alsó részében ruhaneműt lehetett tárolni.

Az említett tárolókban helyenként még napjainkban is megtalálhatóak a *házivászon* darabjai: törülközőkendő, tükörrre való díszkendő, abrosz, vászonlepedő, *komakendő*, *szakítókendő*, *pászkatararó*, *gyűrökötő*, *kredentakaró*, *gyászabrosz*, *gyászkendő*, *szemtakaró*, sőt még a használatból kiszorult *jegykendő*, *vőfélykendő*, *násznagykendő*, *kenyeres tarisznya* is.

Az 1960-as évek végén a kárpátaljai magyar falvakban kutató szovjet etnográfusok felfigyeltek a szövés és a hímzés általános elterjedtségére. Mint írták, a magyarok házaiban máig használatosak a vízszintes szövőszékek. A házbelsőt a mai napig mindenütt szőttesek, hímzett terítők, abroszok, párnahuzatok stb. díszítik. Még az újabb házakban is *pokrócnak* nevezett rongyszőnyeggel terítik le a padlót, a ládákat és padokat.¹⁰³

A tapasztalataim alapján megpróbáltam felállítani a ruhanemű és edény tárolására szolgáló bútorok időrendi és fejlettségi szintjeit, csoportjait:

¹⁰⁰ K. Csilléry 1972: 44; 1997: 366, 375.

¹⁰¹ Ilyet pár salánki házban még sikerült lefényképeznem.

¹⁰² Boцskor 2008: 52.

¹⁰³ Гроздова - Ковальская 1979: 173–174.

ácsolt láda, *tárolórúd*

asztalosláda (*tulipános láda, kelengyészláda, menyasszonyi láda*), *karosláda, tálas, tálasfogas, falitéka, tárolórúd*: 19. század

nagyláda (magasláda, komódláda) – átmeneti forma, a ládánál magasabb, már tagolt bútor (felül láda, alul egy kihúzható fiókkal), e típusból egy példányt találtam a 20. század elejéről

komód (komót, sublót) – három vagy négy kihúzható fiókján porcelán-gombokkal vagy vas fogókkal; *kaszli* – felül fiókos, alul kétfelé nyíló ajtókkal, a komódnál kevésbé tagolt; *almárium* (tálalószekrény, *tálasfogas*) – alsó része zárt, két ajtóval, a felső része polcos vagy szintén zárt: az 1900-as évektől

kredenc, üveges kredenc (üveges pohárszék), *etuzséros kredenc (etuzsér, atuzsé)* – alul kétajtós, felül polcokkal, a szobából került ki a konyhába; *konyhaszekrény* – kombinált konyhai, nyári konyhai bútor hétköznapi edénytároló; *sifon (sifony, sifonér)* – kétajtós szobai ruhásszekrény: az első világháború után

a nappaliban tálalószekrény, a szobában vitrin, két- vagy háromajtós ruhásszekrény – a 20. század második felétől

A bútorok egy részét festették is, de a legtöbb bútor darab a gyakori petróval, olajjal történő áttörléstől sötétbarna színű volt. Később jellemzővé váltak a fehér konyhabútorok és a lakkozott, *pulitérozott* szobai bútorok.

A család tagjai alhattak a *házban* (szobában), de nyáron akár az ólpadon vagy a *csűrben* is. Akadt olyan nagygazda, aki az ólban aludt, mert a fiának kellett a hely a *házban*.¹⁰⁴ Az elsőházat néhol fonónak fogták be, de itt zajlott le – a bútorok kihordása után – szükség esetén a lakodalom és a halott felravatalozása is.¹⁰⁵

Ideiglenes tartozékai voltak a lakásnak a bölcsők és más gyermekbútorok (ülőkék, állókák, járókák stb.).¹⁰⁶ A kisgyermeket talpas fabölcsőben (*bőcső*)

¹⁰⁴ Morvay 1969: II.

¹⁰⁵ Barabás – Gilyén 2004: 33.

¹⁰⁶ K. Csilléry 1997: 407.

ringatták. Ritkábban fűzfavesszőből font bölcsőt is használtak. Fügő, vagyis *ringó* bölcsőket csak a szabadban, a mezőn használtak, amikor is a kicsit egy állványra felfüggesztett *rengőben* ringatták.

A *hátulsóház* a leírások¹⁰⁷ szerint rendeltetését tekintve az *elsőház* és a pitvar jellemvonásait ötvözte. Kamrának is használták, de szükség esetén ez volt az idősek hálószobája is. Általában a hátsóház volt a szövésszínhelye is. Berendezése, bútorzata nem volt egységes: a legszükségesebb, vagy éppen a megmaradt bútordarabokkal rendezték be.¹⁰⁸

Dám László hívta fel a figyelmet arra, hogy a szakirodalomban az építészeti régiók elkülönítésénél elsősorban az architektúrális szempontokat veszik figyelembe, elhanyagolva a lakóépítmények funkcionális tagolódását, berendezését. Mint mondja, „*a szakirodalom már régen megállapította, hogy a Kárpát-medence térségét a diagonális elrendezésforma jellemzi. Ez alól csak az északkeleti térség kivétel, ahol az ún. párhuzamos szisztéma az uralkodó forma. ... Szabolcsban, Szatmárban, Szilágyban, s általában azon a vidéken, amelyet a szamosi házterülethez sorolunk, a párhuzamos szisztéma olyan nagy múltú, hogy a diagonális rendszer egykori meglétét nem sikerült kimutatni.*”¹⁰⁹ Magam is megerősíthetem, hogy az ugoccai települések esetében is a párhuzamos rendszer uralkodott a 20. század második feléig.

A ház berendezéséhez hasonlóan a lakóház külsejére, főleg a „ház elejére” is sokat adtak.¹¹⁰ A házat kívül-belül fehérre meszelték, a külső fal lábazatát, a *falalját* (lábazat, sráf) kifestették kézzel, szürkével vagy sárga földdel.¹¹¹ Rendszerint húsvét előtt meszelték ki a ház falát, a meszelés fontos volt a ház fertőtlenítése szempontjából is. A vakító fehér fal már magában is esztétikai élményt nyújtott. A magyar népi építészet e markáns jellemzője alapján könnyen megkülönböztethették a magyar házakat a környező népek színes – például a ruszinok élénk kék – házfalaitól. Az 1920-1930-as években kezdett elterjedni egy másik, még ma is alkalmazott falfestési technika. Mész helyett a falat színezett enyves festékekkel festették, amelyre henger és sablon segítségével virág- és egyéb mintát vittek

¹⁰⁷ Móricz K. 1995: 110; Kótyuk 2001: 121; Boeskor 2008: 62.

¹⁰⁸ György Horváth – Lajos 1998: 130.

¹⁰⁹ Dám 1989: 105; Bodnár 2014: 269.

¹¹⁰ A népi építészeti esztétikája nem a falakra tapasztott díszítőelemekből, hanem inkább a parasztház nemes arányaiból, fehérre meszelt falából, fedélfarmájából, harmóniájából, nyugalmat árasztó egyszerűségéből árad. (Bakó 1997: 255.) Természetesen a népi építészetben is alkalmaznak „direkt” díszítéseket, amelyeket részben a történelmi stílusáramlatok hatására a *magas művészetből*, a hivatalos és egyházi építészettől vettek át.

¹¹¹ Bodnár 2014: 260.

fel.¹¹² A 20. század második felében megszokottá vált, hogy a tornác és a szobák falát szobafestők díszítették hengerelt mintákkal, illetve *pingáló papír* (sablon) segítségével.¹¹³ A ház döngölt, tapasztott földjét híg téhen- vagy lótrágyával kevert sárral mázolták rendszeresen. A megszáradt trágyaréteg védőburkot képezett és megakadályozta a szoba vagy konyha földjének feltöredezését. Száraz időben a helyiség földjét finoman lelocsolták, hogy ne legyen por. Sokszor locsolással díszítómintákat, például *vizesnyolcasokat* írtak a szoba földjére.¹¹⁴

Végül, bár az általam kutatott időszakhoz már nem tartozik hozzá, szót kell ejtenünk azokról a változásokról, amelyek a hagyományos építészetben és lakáskultúrában a 20. század második felében bekövetkeztek. Az 50-es években épült házak még nagyon emlékeztettek megnyúlt formájukkal a régi háromosztatú tornácós házakra, de a háromosztatú házhoz hátulról még két helyiséget csatoltak. Ezenkívül egyre több L-betűs, sőt T-alaprajzú házat kezdtek építeni.¹¹⁵ A 60-70-es évektől kezdve viszont a községi tanácsoknál lévő 15–20 típuserv alapján négyszögletes, 10x10 m alapterületű, sáttortetős házakat kezdtek építeni, igaz, továbbra is vályogból. A konyha elé gyakran kiugrót, verandát vagy teraszt emeltek. Az átalakított lakásokon kicserélték a régi ablakokat három szárnyas *ikerablakokra*. Ezekben a házakban már gyakran fürdőszoba, vízvezeték (központi vízhálózat híján az elektromos szivattyúval biztosított vizet fatüzelésű bojlerekben melegítették), gyermekszoba, tágas konyha, hálószoba, nappali is volt.¹¹⁶ A villannyal együtt egyre több házba bevezették a vezetékes rádiót is. A szobákat lepadlózták, a padlót rongyszőnyeggel, pokróccal borították, a verandát, a kamrát lebetonozták, a konyhát műkö lapokkal burkolták vagy lepadlózták. Megváltozott a helyiségek, így az első szoba berendezése is.¹¹⁷ A kárpátaljai lakáskultúrában hasonló változások mentek végbe, mint a Sári Zsolt által bemutatott magyarországi falvakban, ahol a 60-70-es években a megváltozott életmódot reprezentáló típusbútorok szorították ki a régi paraszti bútorokat.¹¹⁸ Ahogyan a házak túlnyomó részét fokozatosan átépítették, úgy alakultak át a belső helyiségek is. A kamrából konyha, fürdőszoba vagy spádz lett, a régi konyhából pedig szoba. A kemencét kitétték az új konyhába, az *ereszbe* vagy a *nyárikonyhába*.

¹¹² Гроздова – Ковальская 1979: 156.

¹¹³ Bodnár 2014: 272–275.

¹¹⁴ Cseri 1997: 119; Bodnár 2014: 276.

¹¹⁵ Grozdova 1971: 464; Гроздова – Ковальская 1979: 167.

¹¹⁶ Гроздова – Ковальская 1979: 165–166.

¹¹⁷ Grozdova 1971: 465; Kótyuk 2001: 123–124.

¹¹⁸ Sári 2013: 51–60.

Az utóbbi két-három évtizedben még rohamosabb változáson ment át a falu képe. A hagyományos tornácos házakat már nem annyira a sablonos kockaházak, de a „modernnek” tartott, nemegyszer többszintes „paloták” kezdik kiszorítani.¹¹⁹ A megmaradt hosszúházakat tulajdonosaik gyakran műanyag lambériával, széles, vákuumos ablakokkal, a *tornác* befalazásával vagy újabb helyiség hozzátoldásával próbálják meg korszerűsíteni. Természetesen a hagyományos berendezési tárgyak sem kerülnek el szomorú sorsukat. A települést bekapcsolták a gázhálózatba, korábban is megjelent a központi fűtés, de az energiaárak drasztikus emelkedése miatt egyre többen térnek vissza a cserépkályhához. A kárpátaljai magyar falvak átalakulásáról író Dragun egyértelműen pozitívan jellemzi a népi építészet modernizációját.¹²⁰ Én sem tagadom a fejlődés szükségességét, legfeljebb némi nosztalgiával és sajnálkozással szemlélem a hagyományos stílusok, nemzeti sajátosságok gyökeres átalakulását, eltűnését, ami napjainkban Kárpátalja magyar településein minden eddignél gyorsabb ütemben megy végbe.

IRODALOM:

ГРОЗДОВА И. Н.

1972 Этническая специфика венгров Закарпатья. – В кн.: Карпатский сборник. Издательство „Наука”, Москва, 95–107.

ГРОЗДОВА И. Н. – КОВАЛЬСКАЯ Н. Г.

1979 Жилища венгров Закарпатья. – В кн.: Материальная культура комплектных этнических групп на Украине. Издательство „Наука”, Москва, 151–181.

BAKÓ Ferenc

1997 A népi építészet esztétikája, forma és díszítés. In: *Magyar néprajz* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 255–265.

BARABÁS Jenő

1989 Innovációk a Kárpát-medence északkeleti térségének népi építészetében. In: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula

¹¹⁹ Grozdova már 1969-ben azt tapasztalta, hogy például Nevetlenfaluban a 253 házból 172 már a szovjet időkből épült. (Гроздова, Филимонова 1970: 139.)

¹²⁰ Dragun 1989: 179.

(szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyagai)*. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc – Szentendre, 85–91.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest

2004 *Magyar népi építészet*. Mezőgazda Kiadó, Budapest

BOCSKOR Áron

2008 *Öregakli krónikája, I–III. Kézirat*

BODNÁR Zsuzsanna

2014 *Lakóház. Lakóter.* In: Ratkó Lujza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete*. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 256–279.

BOTLIK József

2000 *Gát. Száz magyar falu könyvesháza Kht.*, Budapest

CSERI Miklós

1997 *Építőanyagok és szerkezetek*. In: *Magyar néprajz IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 102–138.

DÁM László

1989 *Építészeti régiók a Kárpát-medence északkeleti térségében*. In: Cseri Miklós–Balassa M. Iván–Viga Gyula (szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyagai)*. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc – Szentendre, 93–107.

1992 *Építkezés*. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajz egyetemi hallgatóknak*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

DEÁK Geyza

1998 *Az Ung vármegyei „Tiszahát” népi építésze és művészete*. In: S. Benedek András (szerk.): *Ung megye. Írások Ung megyéről*. Mandátum Kiadó – Hatodik Síp Alapítvány, Beregszász – Budapest, 81–89.

DRAGUN, Ivan Vasziljevics

- 1989 A Kárpátalján élő magyarok népi építészetének sajátosságai. In: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében* (A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyagai). Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc – Szentendre, 165–180.

ÉBNER Sándor

- 1931 Régi tűzhelyek: Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 6–16.

GYÖRGY HORVÁTH László – LAJOS Mihály

A Hömlöc lábánál. Salánk, Feketepatak és Verböc történetéből.
Falumonográfia. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest

KATONA Ferenc

- 1943 *Vegyes néprajzi és szociográfiai adatok. Az ugocsai kutatótábor nagyszülősi bevezető előadásainak jegyzete.* Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma. EA 4590.

K. CSILLÉRY Klára

- 1972 *A magyar nép bútorai.* Corvina Kiadó, Budapest
1997 Lakáskultúra. In: *Magyar néprajz* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 327–415.

KÉSZ Barnabás

- 2016 Az ugocsai parasztporta. Hagyományos építkezés Salánkon. In: Gazdag Vilmos – Karmacs Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): *Értékek és kihívások. A 2015. március 26–28. között Beregszászon a Nyelvi és kulturális sokszínűség Kelet-Közép-Európában: érték és kihívások című konferencián elhangzott előadások anyagai*, II. kötet (Történelem- és társadalomtudomány, oktatásmódszertan, irodalomtudomány). Autdor – Shark, Ungvár, 63–73.
- 2018 „*A paraszti életmód tükröződése az ugocsai magyarság tárgyi kultúrájában*”. Doktori disszertáció (<https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/09f873b4-2d3f-4748-80fd-669758bd276c/content>)
- 2018a „*A paraszti életmód tükröződése az ugocsai magyarság tárgyi kultúrájában*”. A doktori disszertáció melléklete (<https://dea.lib.unideb.hu/bitstreams/5ab4477c-6f3d-46e0-8ae1-d6ebf09fd960/download>)

KÓTYUK István

- 2001 *A lakóház és a porta a századközi Ráton. Acta Beregsasiensis. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola évkönyve. Beregszász, 2001/ 2, 119–126.*

MAGYAR Néprajzi Atlasz I–IV.

- 1969 Morvay Judit gyűjtése. MTA Néprajzi Intézet Adattára, Budapest

MÓRICZ Kálmán

- 1995 *Nagydobrony*. Mandátum Kiadó – Hatodik Síp Alapítvány, Beregszász – Budapest

PÁLL István

- 1989 A táji jellegzetességek keveredése Északkelet-Magyarország népi építkezésében a 18–19. században. In: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi építkezés a Kárpát-medence északkeleti térségében (A Miskolcon 1989. május 15–16-án megrendezett konferencia anyagai)*. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc–Szentendre, 197–208.

SABJÁN Tibor

- 2003 *A búbos kemence*. TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Budapest

VARGA Sándor

- Népi építészeti kutatások Kárpátalján 1945 előtt. In: P. Punykó Mária (szerk.): *„Madarak voltunk...” Kárpátaljai néprajzi írások*. Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, Budapest – Beregszász, 82–100.

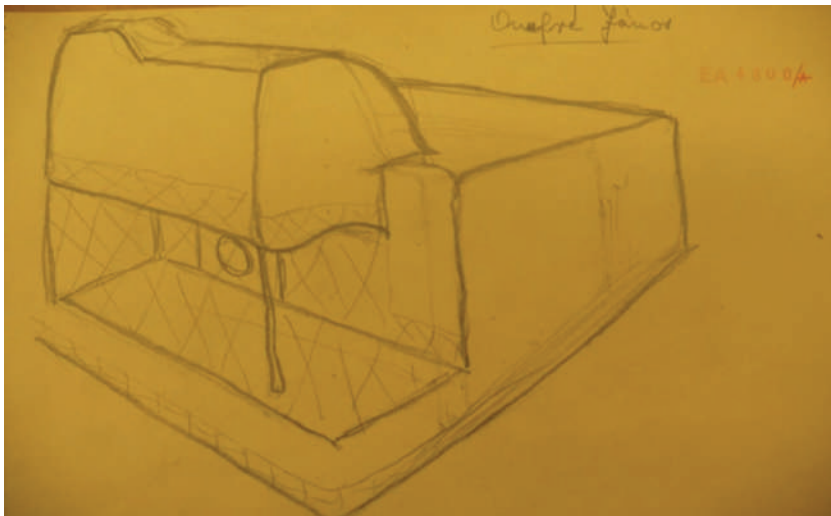
KÉPEK:

Tornácós ház léckerítéssel, élőfára szerelt gémeskúttal (Fotó: Kész Géza, Salánk, 1960-as évek)

Salánki nyitott pitvar (Fotó: G. Szpirin, 1969)

Salánki kandalló (Rajz: Hidvéghy István és Szász Mihály, 1943)

Nyitott kémény, farkasfalvi skanzen (Fotó: Kész B., 2010)

Szegényparaszt házának konyhája a mestergerendával, farkasfalvi skanzen (Fotó: Kész B., 2010)

Takáros körtornácos ház (Fotó: Kész B., Salánk, 2010)

Áttört faragású tornác feljárata (Fotó: Kész B., Salánk, 2010)